

René ten Bos

Het

Twijfelen

baiste

aan

Woord

zekerheden

Boom

Inhoud

Inleiding 9

Tussen vorm en niets 9 | Denkfiguren, denkbewegingen 15 |
Dat en wat 19 | *Atheos* (zonder God) 21

DEEL I: MYTHE EN DOGMA 27

1. Het huis op orde krijgen 29

Taalrechtvaardigheid 32 | Wetstotalitarisme 37 |
Taaldehydratie 40 | Ware meningen 43 | *Pistis* 49

2. De gedwongen kaart 51

De twee lichamen van de koning 51 | Almachtsfantasieën 55 |
Institutieloosheid 60 | Spreken in naam van 66 | *Hermarion* 72

3. Het regime van de woordtrouw 77

Wat niet in de boeken staat 78 | *Aevum* 84 | De slapeloze staat 88 |
Hopen op 14 oktober 91

4. Niemand is een naam 95

Niemand 96 | Epifanie 101 | *Syme* 104 | Een nevel van
vormloosheid 108 · *Blumenberg* 109 · *Gigon* 114 | Mythe versus dogma 118

5. Het zachte imperium 123

Scientia civilis 125 | Coöptatie 135 | Techniek (1) 139 |
Geen stijlbehoefte 144

6. *Salus populi suprema lex esto* 145

Fat lives don't matter 146 | Effectiviteit 151 | Techniek (2) 156 |
Orthopraxie 161 | Er is geen collectieve kritische geest 164 |
Microbeboeren 170 | Epistemocratie 174

7. Reuring 179

Geruis 179 | Slechte knechten 183 | Snode werkelijkheid 187 |
Gezondheidskruistochten 195 | Milititia sine malitia 200 |
Belegering 203 | Bionegativiteit 209

8. Het narcistische materiaal 217

Ons lichaam 217 | Metaforiseringstijd 221 | Het monumentale
subject 225 | Fantoombbeeld 227 · Kierkegaard 231 ·
Blumenberg 237 · Charim 247 | Innerlijkheid 253

Epiloog: Uilen die in de zon kijken 257

Schijt en bloed 257 | De leer der onwetendheid 262 |
Prius inaudita 264 | Een andere God? 267

Dankwoord 273

Noten 275

Literatuur 301

Namenregister 310

‘Dacht je dan dat je makkelijker tot
volmaaktheid was gekomen als je
helemaal gezond was geweest?’

Søren Kierkegaard

Inleiding

Lang voordat mensen het laatste woord durven uit te spreken, beginnen ze hun leven met geschrei, gekir, gemurmel en gebrabbel. Bij de jongste kinderen laat helder articuleren nog wel een tijd op zich wachten. Opluchting is er bij de ouders als ze de eerste woorden in het gebrabbel kunnen ontwaren.

Analoog hieraan: voordat het kind figuren met contouren (een huis, een boom, een beest ...) kan tekenen of woorden netjes kan opschrijven, krabbelt en krast het. En voor dat gekrabbel en gekras is er geklieder. De ouders zijn getuige van een soort oercreativiteit die onbegrijpelijk en zelfs verontrustend kan zijn als ze te lang aanhoudt.

Filosofen hebben dus ongelijk: de mens is niet het dier dat taal heeft, maar het dier dat taal verwerft. Evenmin is de mens van meet af aan het dier dat beelden heeft. Als we op de wereld komen, zijn we geen *Homo pictor*, een wezen dat beelden maakt, maar we kunnen het worden en worden het doorgaans ook.

Tussen vorm en niets

De mens is dus een dier dat *leert* zich uit te drukken in taal en beeld. Het onheilspellende hierbij is niet zozeer dat elk spreken, schrijven en tekenen voorafgegaan wordt door gebrabbel en gekrabbel, maar dat deze 'latere', 'rijpere' en 'meer gedisciplineerde' activiteiten altijd het gevaar lopen af te glijden in waar ze vandaan komen. Het gekir, gelal, gebral, gestotter,

geklieder, gekras en gekrabbel liggen permanent op de loer, ongeacht hoe welsprekend of fijnzinnig taal en beeld ook zijn. Ze vormen in deze zin de buitensporige schaduw van alle talige en artistieke fenomenen.¹

Gekrabbel en gebrabbel verhouden zich tot schrift en beeld zoals vormloosheid tot vorm. Goed, mooi, deugdzaam, fijn, gelukkig en georganiseerd wordt de wereld pas als het bepaalde het onbepaalde weet te verdringen, als met andere woorden de vorm het vormloze weet te verdringen. Hoe moeten we deze ‘verdringing’ duiden? Het punt is niet zozeer dat door de verdringing het gekrabbel en geklieder geheel en al verdwijnen. Zoals gezegd blijven beide als schaduwen aanwezig. Als zodanig dreigen ze taal of representatie voortdurend te ontwrichten. Denk hier aan een Amerikaanse president die in een debat met zijn tegenstander niet meer uit zijn woorden komt. Het ongemak en de gêne die we hierbij voelen, vloeien niet alleen voort uit het feit dat het hier om een man van gezag gaat, maar ook uit het feit dat we weten dat het verlies aan decorum ons allemaal kan overkomen. Altijd en overal. Het punt is wel dat ons verstand zich van deze schaduwen, die nooit helemaal zullen verdwijnen, geen voorstelling kan maken. Daarom is waakzaamheid geboden. Voor het strafhof van het verstand zijn de brabbelaar en de krabbelaar per definitie buitensporig. Ze moeten als het ware gedomesticiseerd worden, ook al wil dit niet zeggen dat het wilde voorgoed verdwijnt.

Dat deze ‘denkfiguur’ eeuwenoud is, moge blijken uit de volgende beroemde passage:

... in een wilde wanorde stelde mijn geest zich afschuwelijke, griezelige vormen voor, maar het waren niettemin vormen, en ik noemde niet vormloos wat van vorm verstoken was, maar wat een dusdanige vorm had dat, indien het zich had vertoond, mijn zinnen er zich om zijn ongewoonheid en vreemdsoortigheid van hadden afgewend en de menselijke zwakheid er overstuur van was geraakt; datgene wat ik dacht was welbeschouwd niet vormloos door verstokenheid van alle vorm, maar vormloos in vergelijking met de dingen die meer vorm en schoonheid hadden. Waarheidsgetrouw redeneren hield mij toen voor dat ik alle mogelijke resten van alle vorm totaal weg moest denken indien ik het volstrekt vormloze wilde denken; daar was ik echter niet toe in staat, want ik beschouwde

het van alle vorm verstokene eerder als niet-zijnd dan dat ik iets dacht tussen vorm en niets, noch gevormd, noch niets, vormloos bijna niets (*inter formam et nihil, nec formatum nec nihil, informe prope nihil*).²

Augustinus (354-430) bekend dat hij het vormloze heeft willen denken, maar dat het hem niet is gelukt. Hij kan het vormloze niet denken, ook al is het er – en daarom moet hij het, gek genoeg, denken als iets wat er niet is. Het vormloze is dus een niet-zijnde. Voor subtiliteit is bij de kerkvader geen plaats: het gaat niet om iets wat enerzijds niet niets en anderzijds toch ook geen vorm is. Het niets verschijnt als enige uitweg voor het verstand dat geen raad weet met het vormloze. Natuurlijk, als we hem mogen geloven, heeft hij wel een serieuze poging gedaan om, in naam van de waarheid zelfs (*suadebat vera ratio*), het vormloze te denken. Toch is de conclusie eenduidig: wat tussen niets en vorm in zit, kan niet gevat of gedacht worden. Het verstand schiet tekort: het kan de gradaties tussen niets en vorm niet vatten.

Vanuit Augustinus' perspectief moet het willen begrijpen van het vormloze wel mislukken. We kunnen de werkelijkheid immers alleen vatten door haar aanschouwelijk te maken of anderszins een 'intelligibel' of 'begrijpelijk' kader te geven. Dat lukt niet met een vormloze werkelijkheid. Misschien heeft de heilige kerkvader zelf als kind eens iets op papier gekrabbeld. Misschien dat hij toen meer gevoel voor vormloosheid had, een gevoel voor de hele wereld tussen niets en vorm in (*inter formam et nihil*). Maar op het hoogtepunt van zijn filosofische denken kan hij niets aanvangen met de absurde idee dat er meer dan niets en minder dan iets is. Het is het een of het ander: iets of niets.

Moeten we ons neerleggen bij de gedachte dat het vormloze ondenkbaar blijft? De Duitse filosoof Christian Driesen (geb. 1977) vindt van niet en pleit voor een 'theorie van het gekrabbel' (*Theorie der Kritzelei*). Wat gebeurt er als we het gekrabbel niet verdringen naar het niets, maar juist positief proberen te benaderen? Ik beperk me hier tot een aantal min of meer bekende ideeën over het gekrabbel van kinderen, in de wetenschap dat ook volwassenen vaak krassen en krabbelen. Denk maar eens aan een van de welbekende pleziertjes die de verveling met zich meebrengt: veel mensen die de aandacht niet bij een lezing, college of vergadering kunnen houden en uit goed fatsoen geen mobieltje kunnen of willen pakken, gaan iets op

papier krabbelen.³ Over gekrabbel als verstrooiing voor volwassenen wil ik het hier echter niet hebben; ik beperk me hier tot kindergekrabbel. De volgende vijf elementen komen naar voren als we serieus proberen er een theorie over te vormen: oorspronkelijkheid, ‘onarchiveerbaarheid’, onbe-kommerdheid, topologie en referentieloosheid.

1. Oorspronkelijkheid – Het gekrabbel van kinderen is altijd een *getuigenis* van iets oorspronkelijks. Dat wil niet zeggen dat ze dat oorspronke-lijke in wat ze krabbelen of krassen opnieuw willen scheppen, maar wel dat hun gebaren en handelingen bij dat gekrabbel en gekras teren op iets oorspronkelijks, alsof ze eraan deelhebben. Wat ze maken, speelt dus helemaal geen rol. Dat ze iets maken, dat ze bezig zijn, is het enige wat ertoe doet. Het is alsof ze door deze gestes fysiek deel-genoot zijn van iets wat voor ons, volwassenen, mijlenver weg ligt. Denk eens aan het vaak onbegrijpelijke en gewelddadige gekras en geklieder van zeer jonge kinderen (onder de twee jaar). Elke drang tot het maken van iets ‘fatsoenlijks’ is hun vreemd, en toch zien we een bepaalde expressie waarvan we niet weten wat ze onthult, maar waarvan we aanvoelen (of *menen* aan te voelen) dat ze dicht bij het leven of het ritme ervan ligt. Het gaat, zoals al opgemerkt, om een soort ‘oercreativiteit’.
2. Onarchiveerbaarheid – Een bekend probleem met veel moderne kunst is dat ze heel vaak geprobeerd heeft deze oorspronkelijkheid en oercre-ativiteit te benaderen door zichzelf *nolens volens* te infantiliseren, maar dat dit nooit echt overtuigend is. De schilderijen van de beroemde (en beruchte) Amerikaanse krabbel- en kliederkunstenaar Cy Twombly (1928-2011) zijn er toch te doordacht en te verfijnd voor. Dat zou je evengoed ook van tal van andere kunstenaars kunnen zeggen die zeggen dicht bij de oorspronkelijke geste van het kind te willen blijven. Bovendien heeft de krabbelaar, anders dan de kunstenaar, geen behoefte om anderen iets te laten zien. Het is zinloos om van het gekrabbel een archief aan te leggen dat bijvoorbeeld kunsthistorici in staat stelt een historisch-vergelijkende studie van het fenomeen te maken. Vergelijkende studies zoeken naar vormovereenkomsten, maar het gekrabbel trekt zich juist niets van vorm (*Gestalt*) aan.⁴

Gekrabbel verzet zich tegen herhaling, imitatie en tentoonstelling, en dus tegen archivering. Het gaat om pure productie. Natuurlijk speelt hier de paradox dat bijvoorbeeld psychologen of psychiaters het gekrabbel en gekras van kinderen diepgaand hebben bestudeerd en daartoe uitgebreid zijn gaan verzamelen. Het kind zelf is echter niet geïnteresseerd in de bewaring van wat het doet, iets wat je bij kunstenaars als Twombly slechts moeilijk kunt voorstellen.

3. *Onbekommerdheid* – Hoe jonger het kind dat krast en krabbelt, des te minder het zich aantrekt van vorm, representatie of betekenis. Het is zonder zorg aangaande die vorm en maakt onbezwaard wat het maakt. Het gehoorzaamt niet aan een hogere instantie en haalt alle expressiviteit uit het eigen lichaam. Het is onbekommerd over de vraag wat anderen van zijn acties of van het resultaat vinden, laat staan wat het resultaat zal zijn. Natuurlijk kijken volwassenen die zich over deze vragen juist wel druk maken al heel snel in de richting van een potentiële vorm, van iets wat, tegen alle schijn in, toch wat voorstelt, van iets waarmee het vergeleken kan worden of waarbij het gevoegd kan worden. Ouders hopen dat hun kinderen in de manier waarop ze krassen en kliederen toch ergens ‘de mogelijkheid van een identiteit’ overschrijden. Gekrabbel en geklieder zijn dus altijd potentie tot iets ‘hogers’, iets ‘waardevols’, iets ‘volwassens’ en iets ‘moois’. Anders gezegd: we zoeken in het gekras en geklieder altijd naar een bepaalde ‘iets-’ of ‘wat-kwaliteit’ die ons uitsluitel kan geven over wat iets is en kan worden.⁵
4. *Topologie* – Cruciaal is dat voor het kind dat krabbelt de hand belangrijker lijkt dan het oog. De grafische ruimte waarin het actief is, wordt niet zozeer omlijnd door de blik die bepaalt waarbinnen het krabbelen mag plaatsvinden, maar door de reikwijdte van de hand (of zelfs van de handen, want veel kinderen kliederen en krabbelen zonder een specifieke voorkeur voor de linker- of rechterhand). Dat de ruimte haptisch bepaald wordt, dat deze met andere woorden meer door voelen en tasten bepaald wordt dan door kijken, is iets wat het kind zo snel mogelijk dient af te leren. Netjes binnen de lijnen blijven, wordt het belangrijkste gebod. Er komt een verbod op ‘randloosheid’. Leren zien waar je wel en niet mag kliederen of

kleuren is de eerste manier waarop de blik de hand probeert te temmen. Daarna dringt de vorm zich op, als de tweede manier waarop de domesticatie van de hand plaatsvindt. De verwachting is dat de onbepaaldheid en vormloosheid van de haptische ruimte vroeg of laat verloren gaan. Topologie dient dus vervangen te worden door geometrie. Topologische relaties – nabijheid, omhulling, dichtheid, verstrooiing en dergelijke – zijn vanuit geometrisch perspectief primitief. Het kind moet die ‘primitieve’ topologie achter zich laten en leren dat het om strakke vormen, duidelijke afstanden, rechte hoeken en dito lijnen gaat.⁶

5. *Referentieloosheid* – Wie zegt dat gekrabbel meer dan niets en tegelijkertijd minder dan iets is, wil duidelijk maken dat onduidelijk is waar het vandaan komt. Zeker, het gekrabbel kunnen we zien als een ‘spoor’, maar niet als een spoor van iets concreets (voetstappen in de sneeuw van een mens, van een dier enzovoort). Veeleer gaat het om iets wat grondeloos is en daardoor, ook al is het meer dan niets, toch wezenlijk verbonden blijft met dat niets. Gekrabbel is derhalve nooit een heldere representatie van dit niets of van deze *Ungrund*, laat staan dat het ernaar verwijst. Toch belichaamt het op een vreemde, ondoorgrondelijke manier de kracht die ervan uitgaat. In die zin kun je toch zeggen dat het niets zich op paradoxale wijze ‘laat zien in het bijna-niets van het vormloze gekrabbel’? Wat hiermee bedoeld wordt, is niet zozeer dat het niets zichtbaar wordt gemaakt (hoe zou je dat ooit kunnen?) maar dat het als het ware door het gekrabbel ‘verdraaid’ (verstellt) of ‘verneveld’ (vernebelt) wordt. Het betreft hier natuurlijk geen beschrijving van bepaalde intenties van het krabbelende kind zelf. Filosofische krabbeltheorie houdt zich verre van psychologie. Ze gaat ervan uit dat het krabbelende kind nergens naar verwijst of refereert, vanzelfsprekend ook niet naar dat niets. En toch wordt het meegezogen door dat niets. Het kan zich er helemaal niet tegen verzetten. Het is weerloos tegen de invloed van de *Ungrund*, het zit in het kielzog ervan, het wordt erdoor vervuld en meegesleept. Juist door deze weerloosheid jegens die grondeloosheid wordt het krabbelende kind voor ons volwassenen zo ondoorgrondelijk. Je zou bijna willen zeggen dat het kind door dat gekrabbel gelijkt wordt aan dat niets:

Van niets de grafische getuigenis zijn, betekent geenszins dat niets verschijnt, want wat als gekrabbel verschijnt, is precies *de getuigenis van een niets* dat slechts onbepaald, onprecies en diffuus kan worden gevat en dat zich als niets bij ontstentenis van een referent van het gekrabbel zich productief en creatief uitdrukt.⁸

We weten niet wat dat niets is, maar het leidt tot een bepaalde oeractiviteit. In die zin is het productief of lijkt het deel te nemen aan het geklieder en gekrabbel. Het niets kunnen we wellicht het best begrijpen als een vormloze intensiteitszone die het kind in de ban houdt en die – het zij nog eens herhaald – altijd ook als een schaduw over het leven van de volwassenen dreigt te vallen.

Deze vijf elementen – oorspronkelijkheid, onarchiveerbaarheid, onbekommerdheid om vorm, topologie en referentieloosheid – zullen ons in wat volgt blijven bezighouden. Ze zijn, zo kan ik nu al verklappen, niets meer en niets minder dan de gezworen vijanden van dogmatiek, gezag en institutie. In die zin zijn jonge kinderen van meet af aan gevaarlijk. Ze praten niet, ze kirren en brabbelen. Ze tekenen niet, ze kliederen en krabbelen. Wat moet macht met deze buitensporige en intensieve vormloosheid aanvangen als het, zoals Augustinus dacht, in feite onmogelijk en zelfs zondig is om erover te denken?

Denkfiguren, denkbewegingen

Dat het vormloze niet te denken en te beschrijven is, sterker nog, dat je er niet eens over zou mógen denken, omschreef ik als een ‘denkfiguur’ die al eeuwen oud is. Maar wat wordt hier bedoeld met ‘denkfiguur’?

De term duikt vaak op in discussies over de vraag hoe sommige thema’s binnen een bepaalde discipline een grote rol kunnen gaan spelen binnen een andere discipline. Laat ik me beperken tot een voorbeeld dat verderop in dit boek (zo vanaf hoofdstuk 7) nog een rol gaat spelen. Van de oude atomistische filosoof Democritus (ca. 460-ca. 370 v.Chr.) is bekend dat hij het de taak van dokters vond om de ziekten van het lichaam te genezen, terwijl de taak van filosofen erin bestond de hartstochten van de ziel te